

ДО ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ СЕМАНТИЧНИХ СТРУКТУР СЕРЕДНЬОБАВАРСЬКОЇ БОГЕМСЬКОЇ ГОВІРКИ ЗАКАРПАТТЯ

Леся ШМІДЗЕН (Ужгород, Україна)

У статті розглянуто особливості лексичного складу середньобаварської богемської говірки, носії якої переселилися з Південної Богемії до Закарпаття і осіли у с. Драчино, Пузняківці, Нижня Грабівниця та інші. Увагу зосереджено на процесах семантичного запозичення, метафоризації і метонімізації у лексичних одиницях певних тематичних груп.

The subject of the article is about Bohemian dialect of Germanic population that moved from Southern Bohemia to Transcarpathia, particularly to Drachyno, Puznyakivtsi, Synyak and Nyznya Hrabivnytsya. The attention is concentrated on the process of metaphorization und metonimization and semantic loan-translation (calques) of the thematic words. It happened because of semantic interference.

В інтерлінгвістиці проблема запозичень з однієї мови до іншої на даний час вивчена достатньо. Однак існує ряд тем, які ще потребують свого детальнішого вивчення, адже йдеться про мови, діалекти, говірки, що під впливом різних причин змінюються у часі та просторі й відповідно до цього спричиняють утворення різних видів запозичень.

Погоджуємося з твердженням німецького лінгвіста Г. Бусманн [3:241], що чисельні спроби класифікувати результати міжмовного контактування на лексико-семантичному рівні, а саме запозичення (Entlehnung), спричинили наявність розгалуженої термінології, виникнення якої залежало також від напластування різноманітних поглядів та позицій щодо утворення запозичень. Для результатів процесу запозичення крім терміна „Fremdwort” у німецькій мові використовують терміни, які починаються на Lehn- (укр. м. запозичений, калькований). Значення цієї першої частини можна сформулювати таким чином: запозичення відбувається при лексичному запозиченні самим словом, при семантичному запозиченні зі значенням слова, копією, формою, з перекладом чи вільним тлумаченням слова, або з поєднанням елементів різних мов (напівкалька).

Об'єктом дослідження є середньобаварська богемська говірка (надалі сб.б.г.), яку вчені відносять до середньо-баварського, тобто дунайсько-баварського, або до нижньобаварського діалекту [6:156], який раніше називали баварсько-австрійським, а тепер об'єднують назвою давньобаварський діалект [5:5]. Сб.б.г. існує на Закарпатті протягом 170 років виключно в усній розмовній формі і ніколи не фіксувалася в писемних джерелах. Її носії проживають у таких селах Мукачівського, Перечинського та Свалявського районів: Пузняківці, Драчино, Синяк, Туря-Бистра та ін. У дослідженні застосовуємо синхронне вивчення говірки, оскільки володіємо інформацією про лінгвістичні явища та процеси, які відбувалися у говірці протягом 140 років – трьох останніх поколінь носіїв говірки. На всіх етапі розвитку в сб.б.г. проникають численні іншомовні лексико-семантичні структури. Німці спілкуються між собою як правило угорською, українською, інколи - російською мовами, коли дискутують спеціальні фахові теми, або сб.б.г. та укр.г. в побуті. Дія семантичної трансференції в інтернетичному просторі угро-, українсько-, чесько-, словацько-, російськомовного Закарпаття, тривале проживання далеко від німецького мовного ареалу сприяли появі в сб.б.г. певних особливостей у сфері семантики слів, які простежуються тільки в досліджуваній говірці. Сюди відносимо розвиток полісемії внаслідок запозичення лексичних значень, зміни значення лексичних одиниць внаслідок метафоричного та метонімічного перенесення за зразком контактуючої мови, зміни синтагматики слова під впливом синтагматичних зв'язків мов та говірок, з якими сб.б.г. вступає у контакт, появу нових запозичених виразів внаслідок семантичної трансференції. Завдання запропонованого дослідження полягає у з'ясуванні причин зростання полісемії говіркових слів через призму мовних контактів з оточуючими мовами та говірками і виявленні національної специфіки семантичних структур слів німецької говірки Закарпаття. Опрацьований фактичний матеріал дає цінну інформацію про процес адаптації сб.б.г. у мультилінгвальний простір, про міжетнічні зв'язки та міжмовні контакти в межах Закарпаття та України в цілому.

Темі запозиченого значення, якому, в цьому повністю погоджуємося з думкою С. Семчинського, „ще приділено занадто мало уваги” [2: 201]. Плюралізм думок та поглядів спричинив появу багатьох синонімічних термінів для позначення даного мовного явища: „запозичувані з іншої мови зв'язки” (Л. Булаховський), „семантичне запозичення” (С.

Семчинський), „semantic borrowing” (Е. Гауген), „семантична інклінація” (Б. Серебрянников), „семантична інтерференція” (Ю. Жлуктенко), „семантична калька” (А. Глемжене), „смилова калька” (Р. Будагов), „Lehnbedeutung” (В. Бетц, Т. Шіппан, Г. Бусман, Г. Шоттман) та „Polysemie-Reproduktion“, „monoform asymetrische Interkatenate“. Закордонні та вітчизняні лінгвісти відносять трансферентне значення до кальок (В. Бетц, Г. Бусман, Л.А. Булаховський, Р.Будагов, М.Степанова та І. Чернишева, А. Глемжене, Е. Гауген, Ю.Жлуктенко). Проте деякі з них, не заперечуючи цю приналежність, виділяють трансферентне значення як особливу категорію серед результатів лінгвістичної інтерференції на лексико-семантичному рівні (Д. Дукворт, С.Семчинський, Т. Шіппан).

Згідно з Г. Бусманн, трансферентне значення – це „значення, яке приймає слово під впливом іншомовного слова, внаслідок чого відбувається зміна первинного значення, зокрема його генералізація” [3:443]. При семантичному запозиченні мови А та Б кожна має свою лексичну одиницю, які є частково еквівалентними за значенням. На думку А. Дебруннера, вони (лексичні одиниці) за своєю структурою мають неповне співвідношення, навіть, якщо брати до уваги тільки предметно визначаючу частину значення. Коли мови вступають у контакт, то може статися, що ці неповні співвідношення поповняться. С. Семчинський також наголошує на тому, що лексичне значення запозичується під впливом полісемії іншомовного слова [2:200]. У мові – рецепієнті не з’являється нова лексична одиниця з новою фonomорфологічною зовнішністю, як при калькуванні, а використовується вже існуюче слово, яке стає багатозначним. У дво- та багатомовного індивіда виникають особливі види мовних знаків, тобто один зміст виражається двома формами, які належать різним мовам і які можуть зближуватися. Якщо один мовний знак передає різні значення, то, відповідно, знак, який належить іншій мові, передаватиме ці ж значення. Отже дво- та багатомовні індивіди ідентифікують значення і встановлюють тотожність між словами мов, якими вони володіють. [1:152-153].

Внаслідок проведеного аналізу лексики сб.б.г. можна констатувати, що вищезгаданих процесів зазнають лексичні одиниці тематичних груп, “соматизми” та “побутова лексика”.

[e:ə] n; e:ə], Ohr, вухо. У середньобаварській богемській говірці послуговуються видозміненою діалектною одиницею, яку ми не зафіксували в жодній з досліджуваних говірок чи мов (порівн. бав. д. *Or, Ohrwaschl*; нім.м. *Ohr*; укр.г. [*ухэ*]; укр.м. *вухо*; угор.м. *fül*; чес. м. *ucho*). Етимологічний словник теж не фіксує такого варіанта: ahd. *ora*; mhd. *or(e)*; mnd. *ōr*; aengl. *eare*; idg. **ous*. У смисловій структурі лексеми [e:ə] наявні такі семи: 1) частина тіла, 2) слух, 3) парний, 4) отвір, 5) голова, 6) за межами сягання органами зору, 7) виступають, 8) рухомі, 9) почервоніння, 10) міра, 11) форма. Внаслідок комбінації сем медіоструктура лексеми містить такі семі: S₁ – парний орган слуху людей і тварин; S₂ – людина; S₃ – дужка, за яку тримають або вішають предмет; S₄ - вушко голки. S₁ – основне пряме денотативне значення, яке містить всі релевантні для комунікації ознаки денотата. S₂ – переносне фразеологічно зв’язане значення. S₃ – похідне переносне денотативне значення, яке з’явилося внаслідок метафоричного перенесення. S₄ – похідне переносне денотативне значення, метафоричний варіант S₁. Ця говіркова одиниця є полісемною внаслідок метафоричного переносу (семі S₃, S₄), метонімічного зміщення (семі S₂), запозиченого значення – [e:ə] у знач. ‘дужка відра, чашки’ < укр.г. [*ухэ*]; укр. м. *вухо, вушко*; чес.м. *ucho* та угор.м. *fül*; [e:ə] у знач. ‘отвір у голці’ < укр.м. *вухо*; [e:ə] у знач. ‘дужка сережки’ < укр.г. [*вуфкэ*]; укр. м. *вухо*; угор.м. *fül*.

Метафоричне зміщення простежуємо в семі S₃. Мотивом перенесення є подібність за формою – дужка відра, дужка висячої жіночої сережки та округла форма вуха людини; за формою і положенням – вухо людини та вушко чашки, яке розташоване збоку, виступає і має округлу форму: [e:ə] вушко, дужка - tc = ‘округла форма’, ‘розташування збоку’.

Мотивом метафоричного перенесення з конкретного на конкретне (соматизм на предмет), який відбувся у семі S₄, стала подібність за формою, але тут, окрім семи ‘кругла’, актуалізується також сема ‘отвір’. Спільними семі для [e:ə] як соматизма і

вушка голки є те, що обидва денотати мають округлу форму та отвір: [e:ə] вухо голки – tc = 'отвір', 'округла форма'.

Ізольовано від контексту лексема [e:ə] містить нульову емотивність. Потрапляючи до складу фразеологічних одиниць, вона актуалізує свої емоційно-оцінні відтінки. Пейоративну конотативність, у якій вбачаємо оцінну інформацію, що присутня в семантичній структурі фразеологізму, та повідомлювану нею експресивність містять такі фразеологічні одиниці:

1. [te:r hat 'kɔntsə 'sainə e:ə] 'hɛŋə 'lousən] (dieser hat seine Ohren ganz hängen lassen – цей зовсім повісив вуха) у знач. 'впасти у відчай, засмутитися, зневіритися у чому-небудь'. Носії сб.б.г. вживають також синонімічний вираз [t 'nouzən 'hɛŋə 'lousən] (die Nase hängen lassen – повісити носа). Повністю еквівалентна одиниця присутня в укр.г. ['уха opus'tetə]; укр.м. *опустити вуха*; нім.м. *die Ohren hängen lassen*; частково – угор.м. *fülét – farkát elereszti* (опустити вуха і хвіст).

2. [tə hât 'lɔŋə e:ə] (der hat lange Ohren – він має довгі вуха) говорять у сб.б.г. про легковірну людину, яку легко обдурити, і вона не усвідомлює, що її обдурюють, вказуючи на її довгі вуха, порівнюючи з ослон, який асоціюється закарпатськими українцями з впертістю та дурістю. В укр.г. таку людину називають ['сɔmar] (осел). Повністю диференційний вираз наявний в укр.г. ['douhi 'уха 'mate:]; укр. м. *мати довгі вуха* у знач. 'почути те, чого не чують інші'. У цьому випадку маємо справу з явищем ідіоматичної уявної еквівалентності, при якій подібні ідіоми мають різне значення.

3. [t tɔ/ t vount hât e:ə] (das Dach, die Wand hat Ohren – стріха, стіна має вуха) у знач. 'потрібно говорити обережно, бо можуть підслухати'. Цей фразеологізм має широкий ареал: укр.г. [*pid 'majɛ уха*]; укр.м. *стіни мають вуха*; нім.м. *die Wände haben Ohren*; угор.м. *a falnak is füle van*; чes. м. *i stěny zdi maji uši*. К. Мюллер пов'язує цей зворот з правлінням французької королеви Катерини Медичі, яка звеліла зробити у стінах Паризького Лувру слухові канали, щоб можна було підслуховувати своїх противників-протестантів. Німецький зворот є перекладом французького виразу. Варіант сб.б.г. [t tɔ hât e:ə] вважаємо утворенням, яке виникло під впливом укр.г. [*puɔ 'majɛ уха*] (горище має вуха).

4. [e:r ɪs nɔ nɔs 'hintə 'sainə 'e:ə] (er ist noch nass hinter seinen Ohren., він ще мокрий за вухами) вживається в сб.б.г. у знач. 'бути недосвідченим, юним'. Повністю еквівалентний вираз наявний у нім.м. *er ist noch nicht trocken/nass hinter den Ohren* у знач. 'бути недостатньо дорослим, зрілим, щоб висловлювати своє судження'. Часткову фразеологічну еквівалентність, коли обидва фразеологізми мають подібний мотив, але при цьому відрізняються за складом своїх лексичних компонентів, простежуємо в фразеологічній одиниці сб.б.г. та укр.г.: [*jo'mu mɔɔ'kɔ na hu'baχ nɛ əb'so:xɔɔ*].

5. [t e:ə] hâmt ma vɛmt ʃɔn fuit] (die Ohren sind mir schon voll gewelkt – мої вуха зовсім зів'яли) вживається в сб.б.г. для позначення стану людини, якій було неприємно слухати щось непристойне. Соматизм [e:ə] виражає у зазначеній фразеологічній одиниці відчуття психічного характеру, і простежується метафоричне перенесення: фізичний процес рослин 'в'янути' на психічний стан людини, виражений соматизмом. С. Клімачевська зазначає, що проблема образних основ стосується асоціативних закономірностей образного мислення, які проявляють себе у мові. В основі кожного мовного образу лежать екстралінгвальні асоціативні зв'язки [4: 366]. Повністю еквівалентний вираз наявний в укр.г. [*уха mu: zɔ'vjale:/ atsvi'le:*] (зів'яли/ зацвіли його вуха).

Меліоративну конотацію містить фразеологізм [i: hâ 'sainə 'vɔrtə 'u:vai ɪn e:ə] (ich habe seine Wörter immer im Ohr – я завжди маю його слова у вухах), який вживається у говірці у знач. 'я повинен думати про його слова, пам'ятати їх, оскільки вони дуже корисні і повчальні'. Як зазначають Ф. Вольф та Л. Рьоріх, за вухами, згідно з народними уявленнями,

знаходилося місце розташування розуму та пам'яті [6: 695]. Отже, слова, інформацію згідно з етнокультурними традиціями, зберігали не в пам'яті, голові (пор. укр.м. *твої слова мені завжди в голові*; укр.г. [*'tvoji sl'va me'ni na 'rɔzumi*]), а у вусі. Повністю еквівалентний вираз фіксуємо в нім.м. *ich habe immer seine Worte im Ohr*.

Цікавим є вираз [*mi:r tu:ts in e:əl klɪŋln*], (*es klingelt mir in den Ohren / im Ohr* – мені дзвенить у вухах/ у вусі), який використовується тоді, коли внаслідок перевтоми або болю з'являється в голові 'дзеленчання' (пряме значення) та у знач. 'ознака доброї або поганої новини в залежності від лівого чи правого вуха' (переносне значення). Ідентичне вживання виразу простежуємо в укр. м. та укр.г. У нім.м. говорять *die Ohren klingeln mir* при раптовому дзеленчанні у вухах і вірять, що хтось відсутній говорить про особу, яка чує цей дзвін. Дзеленчання у вусі переросло в символіку: дзвенить праве вухо – говорять добре, ліве – злісні плітки. Значення цього давнього виразу зазнало змін в сб.б.г. під впливом укр.г. З подібним значенням – 'хтось про когось говорить' вживається у сб.б.г. фразеологічна калька [*t e:əl 'prɛint e:əm*] < укр.г. [*'уха ту 'хрjат'*] у знач. 'у людини, про яку говорять, пліткують, червоніють вуха'. Часто вживаним є також вираз [*i: vi:ət e:əm kuat an e:əl tsuɪŋ*] у знач. 'покарати когось, тягаючи за вуха'. Згідно з уявленнями та забобонами, вуха, як отвір у тілі, є можливими вхідними воротами для демонів. За вухами, окрім пам'яті, розміщені кмітливість, яка є близькою родичкою хитрості. З тим, щоб зовнішньо виділити хитрих людей та злочинців, з метою покарання їм у середньовіччі робили прорізи у вухах. Згідно з народною традицією покарання через спотворення замінювали на менші тортури, такі, як побиття та тягання за вуха. У старовинних правових звичаях при цьому спричинений біль використовувався як засіб зміцнення пам'яті.

У сб.б.г. наявні такі фразеологічні кальки з контактуючих з говіркою мовних варіантів: [*i: vi:ər tɔs se:n vi: mai e:əl*] < укр.г. [*be m t'a/ tɔ ne 'vedila jak svɔyi uxa*]. укр.м. *не бачити кого, чого як своїх власних вух*; [*t e:əl hɔmt ma vɛmt ʃɔn fuit*] < укр.г. [*уха ту zɔ'vjale/ zatsvi'le*]; [*əs kɪnt ɪs sou 'ʃmutsɪ pis tsu: e:əl*] < укр.г. [*dit'vak zama'ftʃenej pɔ 'uxa*]; [*e:r hɑt tɔs ʃɔn e:əl 'lousən*] < укр.г. [*prɔpus'tete: 'tʃerɔz 'uxa*].

[*'le:fəl m; 'le:fəl*] Löffel, ложка. У сб.б.г. використовують німецьку назву денотата, яка походить від ahd. *leffil* (9 ст.), mhd. *leffel*, nhd. *Löffel* у знач. 'пристрій для облизування, сьорбання'. Лексема [*'le:fəl*] складається з наступних сем: 1. предмет побуту; 2. кухонне начиння; 3. форма; 4. кількість; 5. матеріал виготовлення; 7. розмір; 8. виконувана функція – черпати, набирати. Медіоструктура даної лексичної одиниці містить наступні семи: S₁ – предмет столового набору; S₂ – ківш екскаватора; S₃ – медичний інструмент; S₄ – кельня. S₁ – пряме основне денотативне значення, яке містить всі релевантні ознаки денотата. Ложка у сб.б.г. є засобом вимірювання кількості якої-небудь рідини або розсипчастої речовини, і сема 'кількість' активізується у контексті [*ə pɔa 'le:fəl mɪl*] (*ein paar Löffel Milch*, кілька ложок молока). З іронічним відтінком вживається у говірці вираз [*mɪd 'kroust 'le:fəl 'ei:sən*] (*mit großen Löffel essen*, їсти великими ложками) у знач. *підсміюватися над іншими за те, що вони у гостях багато їдять, і одночасно самому бути ненаситним*. Припускаємо, що даний вираз з'явився у сб.б.г. під впливом укр.г. [*'jiste vɛ'lekou 'lozkou*], де так говорять про ненаситну не тільки щодо їжі людину, якій завжди мало, і даний вираз вживається здебільшого у переносному значенні синонімічно до [*nɛ jɪz vɛ'lekou 'lozkou bo pɔpɛrɣ'nɛʃs'a*]. В угор.м. еквівалентний вираз *két konállal eszik* позначає як ненажеру, так і матеріально багату людину. Частково еквівалентний зворот зафіксовано в нім.м., бав.д. *etwas mit Löffeln gegessen haben* у знач. *бути по горло ситим чим-небудь*. Про щасливих і багатих людей говорять у сб.б.г. [*e:r ɪs k'bo:rən mɪn 'kuidɪ*

['le:fəl in maɪ] (er ist mit goldenem Löffel im Mund geboren, він народився із золотою ложкою у роті). Даний вираз є повністю еквівалентним нім.м. mit einem goldenen Löffel im Mund geboren sein і ['le:fəl] набуває тут певної символіки – символ щастя, багатства, і актуалізується сема 'матеріал виготовлення'. З лексемою ['le:fəl] пов'язаний вираз [e:r 'me:çə ti: in 'le:fəl 'vousə tə'triŋə] (er will dich in einem Löffel Wasser ertrinken, він хоче тебе втопити в ложці води), який виражає загрозу розправитися з ким-небудь. Він містить гіперболізацію вчинку і з'явився у сб.б.г. внаслідок впливу укр.г. [uto'pev be n'a u 'leztsi vo'de], угор.м. megfoj taná egy kanál vizben або чес.м. utopil by ho na lžici vody. S₂ – похідне переносне денотативне значення, яке виникло внаслідок метафоричного переносу. Спільним елементом значення (tc = Tertium comparationis) для S₁ та метафоризованої S₂ стали семи 'форма' й 'виконувана функція' (тобто черпати, набирати): ['le:fəl]. – ківш екскаватора - tc = 'форма', 'черпати'. Це значення зафіксовано у сб.б.г., нім.м. der Löffel, чес.м. rýpadla lžsce. S₃ – похідне денотативне значення, яке є метафоричним варіантом семми S₁. Спільним елементом значення для S₁ та метафоризованої S₃ стала сема 'форма', оскільки медичний інструмент, яким притримують язик хворого при огляді горла, нагадує за своєю формою ложку, заглиблення в якій відсутнє, та, частково, сема 'матеріал виготовлення': ['le:fəl] – 'медичний інструмент' – tc = 'форма', 'матеріал'. S₄ – похідне денотативне значення, яке утворилося внаслідок метафоричного переносу. Спільними семми у семмах S₁ та S₄ стали 'форма', 'матеріал виготовлення' і 'виконувана функція': ['le:fəl] – 'кельня муляра' - tc = 'форма', 'виконувана функція', 'матеріал виготовлення'. Констатуємо, що S₄ є трансферентним значенням з угор.м., оскільки в угор.м. лексична одиниця 'kanál' (ложка) має це значення і трансференція відбулася внаслідок перманентного мовного контактування сб.б.г. з угор.м. Також не виключено, що запозичене значення з'явилося під впливом чес.м. zednicka lžice (кельня), але контакти сб.б.г. з чес.м. мали менш тривалий характер в порівнянні з угор.м.

У сб.б.г. зафіксовано такі трансферентні вирази: [mɪd 'kroust 'le:fəl 'ei:sən] < укр.г. [ʲiste vɛ'lekou 'lozku] / уг.м. két konállal eszik; [e:r 'me:çə ti: in 'le:fəl 'vousə tə'triŋə] < укр.г. [uto'pev be n'a u 'loztsi vo'de], угор.м. megfoj taná egy kanál vizben / чес.м. utopil by ho na lžici vody
Результати проведеного аналізу слів та словосполучень сб.б.г. відображені в таблиці:

Тематична група	Кількість лексем	Кількість ЛСВ	Кількість трансферентних значень	Кількість трансферентних виразів
Частини людського тіла	12	68	14	98
Побутова лексика	6	23	5	15

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Жлуктенко Ю.А. Лингвистические аспекты двуязычия. - К.: Вища школа, 1974.
2. Семчинський С.В. Семантична інтерференція мов (на матеріалі слов'яно-східнороманських мовних контактів). - К.: Вища школа, 1974.
3. Bußmann H. Lexikon der Sprachwissenschaft. – Stuttgart: A. Kröner, 1990.
4. Klimaszewska Z. Die Phraseologie auf kulturhistorischem Hintergrund am Beispiel des Deutschen, Niederländischen und Polnischen // Begegnung mit dem „Fremden“. Grenzen – Traditionen – Vergleiche. – München: Iudicium, 1991. – Bd. 4. – S. 362-369.
5. Niebum H., Macha J. Einführung in die Dialektologie des Deutschen. – Tübingen: Niemeyer, 1999.
6. Röhrich L. Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten in 2 Bänden. – Freiburg – Basel – Wien: Herder, 1973.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Леся Шмідзен – кандидат філологічних наук, доцент кафедри німецької філології Ужгородського національного університету.
Наукові інтереси: лексикологія, діалектологія німецької мови.